

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021 = 7.380

ISSN 2319-4766

Tembhurna madam

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-50

Special Issue of Department of Economics,
Lokmanya Mahavidyalay Warora, Dist. Chandrapur (MS)

on

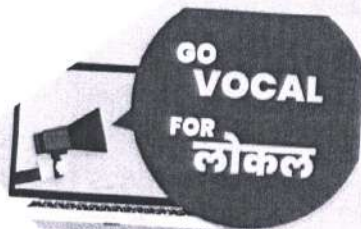
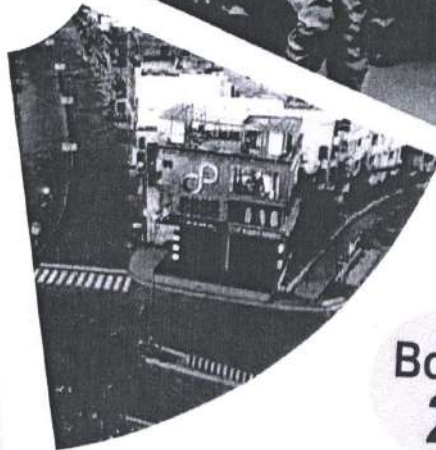
SELF - RELIANT INDIA (ATMANIRBHAR BHARAT) : OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Chief Editor

Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor

Dr. Ravindra Bapurao Shende

**Book
2**

59	कोरोना आणि भारतीय अर्थव्यवस्था श्रीमती मनिषा हिंदुराव पाटील	295-300
60	कोविड-१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर परिणाम प्रा. जगदीश वाटमोडे	301-305
61	आत्मनिर्भर भारत : आर्थिक स्वातंत्र्याचे साधन डॉ. महेंद्र गावंडे	306-312
62	भारतातील दारिद्र निर्मुलनामध्ये आत्मनिर्भर भारत अभियानाची उपयुक्तता : एक विश्लेषण प्रा. चंद्रशेखर पुं. फरकाडे	313-317
63	कोरोना मुळे बालकांच्या सामाजिक विकासावर होणाऱ्या परीणामाचे अध्ययन डॉ. विजया एन कन्नाके	318-323
64	आत्मनिर्भर भारत अभियान - एक आढावा प्रा. डॉ. निशा अशोक कळंबे	324-329
65	गडचिरोली जिल्ह्यातील आदिवासींची आत्मनिर्भरता आणि जंगल प्रा. डॉ. नितेश रामदास बोरकर	330-334
66	कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरिल परिणाम डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे	335-338
67	भारतातील वाढती लोकसंख्या व बेरोजगारीची समस्या एक आर्थिक अध्ययन डॉ. कल्पना भजनी & डॉ. कांचनमाला शीरसागर	339-345
68	भारतीय आत्मनिर्भरतेचा इतिहास आणि दिशा प्रा. पंढरी जी. मोरे & डॉ. विठ्ठल एन. ठावरी	346-351

कोरोनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवरिल परिणाम

डॉ. लाजवंती आर. टेंभुर्णे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, भारतीय महाविद्यालय, मोर्शी. जि अमरावती
मो. 9881116380 ई मेल lrtembhurne@gmail.com

आज भारतातच नव्हे तर अख्ख्या जगामध्ये कोरोना नावाच्या विषाणूने थैमान घातले आहे. आजवर जगाने अनेक संकटाचा सामना केला. परंतु कोरोना नावाच्या विषाणूने जगभरात मृत्युचे तांडव घडवून आणले आहे. चीनमधील वुहान शहरातून त्याचा प्रवास झाला तो प्रवास आज जगातल्या 215 हून अधिक देशामध्ये झालेला आहे. यामुळे संपूर्ण जग हतबल झालेले आहे जणू काही जैविक युद्धाची नांदी ठरावी असा प्रवास दिसून येतो. आजवर 50 लाख लोकांना त्याची बाधा झाली असून लाखो लोकांचा त्याने बळी घेतला आहे. संपूर्ण जगच क्वारंटाइन झालेला आहे. म्हणजेच आपआपल्या घरात बंदिस्त झाला आहे. एखाद्या भयानक चित्रपटालाही लाजवेल अशी वास्तविकता या कोरोना विषाणूने जगाच्या पटलावर दृष्टीस आणून दिलेले आहे. चीन अमेरिका, स्पेन, इटली, इंग्लंड या देशाचे लोकजीवन बर्फाच्या थंड गोळ्याप्रमाणे गोठून पडले आहे. सुरवातीला देश, राज्य, प्रांत, शहरे आणि आता लहानातल्या लहान गावामध्ये त्याची बाधा झालेले रुग्ण सापडत आहे. मानवी जीवन स्तब्ध झालेले आहे दळणवळणची साधने बंद पाडली गेली उद्योगधंद्यांना टाळे लागले, कारखान्यांची घरघर थांबली, घरांचे मजले वर चढतच नाही, जमीन वांझ होउन पडली आहे आणि प्रत्येकजण आपल्या घरामध्ये बंदिस्त झाला आहे. गाव, निमशहरे, शहरे यांची चलनवलन बंद पडली आहे. जगातील आर्थिक राजधान्या निपचित पडल्या आहे. मजूरवर्ग जिथे आहे तिथेच थांबला आहे शिक्षणाचे माहेरघर म्हणजे विद्यापिठ, महाविद्यालये बंद पडली आहेत. एकंदरितच संपूर्ण जनजीवन ठप्प झाले आहे. या सगळ्यांचा परिणाम धार्मिक, सांस्कृतिक, राजकीय, कृषी, औद्योगिक या क्षेत्राबरोबरच आर्थिक क्षेत्रावरही त्याचा दुरगामी परिणाम झालेला दिसून येतो. कोणत्याही देशाची लाइफलाइन किंवा स्पंदन म्हणजे देशाची अर्थव्यवस्था. तिलाच घरघर लागलेली आहे ती मृतप्राय झालेली आहे या आर्थिक संकटाचे परिणाम अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावर पडलेले दिसून येतात.

अशा या कोरोनाच्या काळात लॉकडाऊनची व्यवस्था जर अशीच राहिली तर भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर याचे आणखी दुरगामी परिणाम होऊ शकतात. यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात 2400 कोटी डॉलर्सची घट अपेक्षित आहे. अनेकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे तसेच याचे अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रावरसुद्धा अनेक परिणाम झालेले दिसून येतात.

1) शेतीक्षेत्र :-

शेतीक्षेत्रातून जवळपास 20.50 कोटी रोजगार प्राप्त होतो अशा या शेतीक्षेत्रावर कोरोनाचा सर्वात जास्त व मोठा परिणाम हा झालेला दिसून येतो. तसंही शेतक-याला नेहमी अस्मानी व सुलतानी संकटांना तोंड द्यावे लागते. शेतकरी व शेतीउद्योग हे वर्षभरासाठी नियोजन करून पिकांची लागवड करित असतात. अशी पिके हाती आलेली असतांनाच कोरोनाचे संकट भारतावर आले आणि यामुळे शेती व शेतकरी दोन्हीही अडचणीत सापडले आहे. लॉकडाऊनमुळे मार्केट बंद झाल्याने

शेतामध्ये आलेली दर्जेदार पिके बाजारात विक्रीसाठी जाऊ शकत नाही आणि समजा आणलाच तर दोनचार व्यापारी बाजारात खरेदीसाठी येतात, तेही शेतक-यांचा पूर्ण माल विकत घेतीलच असे नाही आणि ज्या शेतक-याकडून माल घेतला जातो तोही कवडीमोल भावाने, आणि जर त्याने आपला माल विकला नाही तर माल शेतातच सडतो त्यामुळे शेतकरी मोठ्या अडचणीत सापडला आहे. नाशवंत मालाच्या बाबतीत तर बोलायचे काम नाही ते जर विकल्या गेले नाही तर शेतक-याचा जीव गोलाच म्हणून समजायचे. कोरोनाच्या काळात भारतातून निर्यात होणा-या फळ व भाजीपाला यावर कोरोनाचा प्रभाव होऊन त्याची निर्यात 50 टक्के कमी होऊ शकते. यातूनच मागील वर्षी झाल्यामुळे परकीय चलनाचे प्रमाण कमी झाले. परंतु नाशवंत वस्तू अधिक काळ साठवून ठेवू शकत नसल्यामुळे त्याचा थेट परिणाम शेतक-यावर होत आहे. शेतक-यांचा माल त्यांच्या डोळ्यादेखत खराब होत आहे आणि त्यातच अवकाळी पाउस या संकटात आणखी भर घालत असल्यामुळे शेतक-यांच्या समस्या, अडचणीत अधिक भर पडत आहे त्यामुळे त्यांच्यापुढे मोठे आर्थिक संकट निर्माण झाले आहे.

2) औद्योगिक क्षेत्र :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये औद्योगिक क्षेत्राचे योगदान नाकारता येत नाही. या क्षेत्राकडून 5.60 कोटी रोजगाराची निर्मिती होते. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा 2 या नंबरवर आहे, आणि म्हणूनच औद्योगिक क्षेत्रातील विविध उद्योगावर कोरोनाचा कसा प्रभाव पडला आहे हे बघणेसुद्धा आवश्यक ठरते.

औषधी क्षेत्र :-

भारत हा औषधी निर्यात क्षेत्रातील एक महत्वाचे क्षेत्र आहे, कोरोनामुळे चीनमध्ये आलेल्या उत्पादनाच्या कमतरतेचा प्रभाव भारताच्या व्यापारावरसुद्धा झालेला आहे, आणि यामुळेच भारतीय अर्थव्यवस्थेला जवळपास 34.8 करोड डॉलरपर्यंतचे नुकसान सहन करावे लागू शकते असा अंदाज वर्तविला गेला आहे. औषधी हे केवळ औषधी कंपन्यासाठी लाभाचीच गोष्ट नाही तर कोणत्याही प्रतिकूल परिणामाला एक मानवी किंमतसुद्धा असते. कोरोना व त्यातून झालेल्या लॉकडाऊनमुळे मेडीकल स्टोअर्स मध्ये औषधांची कमतरता निर्माण होत आहे. कोरोनामुळे मोठ्या, लहान शहर ,खेड्यांमध्ये सॅनीटायझर, मारक व त्यासंबंधीत औषधांची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे परंतु याची कमतरता भासत आहे कारण याकाळात मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढली पण त्याप्रमाणात उत्पादन होऊ शकले नाही व म्हणूनच एमआरपी पेक्षा अधिकच्या किंमतीमध्ये ह्या वस्तू विकल्या जाऊ लागल्या. मागणीनंतर आठवडा ते 15 दिवसानंतर ह्या वस्तु प्राप्त होतात त्यांचे उत्पादन जर वाढविण्यात येत असले तरी रूग्णांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत असल्यामुळे उत्पादन कमी पडत आहे.

ऑटोमोबाइल क्षेत्र :-

आज जवळपास भारतामध्ये 3.7 करोड लोक ऑटोमोबाइल क्षेत्रामध्ये काम करतात. कोरोनाच्या आधीच भारतात ऑटोमोबाइल क्षेत्र आर्थिक सुस्तीमध्ये होता आणि या कोरोनामुळे आणखी अडचणीत सापडला आहे ऑटोमोबाइल क्षेत्रामध्ये मागील वर्षीच्या तुलनेत 5 टक्के कमी

होउन 1.43 लाख वाहनावर आली आहे. वित्तवर्षामध्ये 2019-20 मध्ये यात्री वाहनाची विक्री मागच्या वर्षाच्या तुलनेत 18 टक्के, व्यावसायिक वाहनांची विक्री 29 टक्के, तिनचाकी वाहनांची विक्री 9 टक्के, टु व्हिलर ची विक्री 18 टक्के घटली आहे. लॉकडाउनच्या काळात उत्पन्न नाही लोक घाबरलेले आहेत त्यामुळे नविन कार विकत घ्यायला लोक पैसा देण्यास तयार होणार नाहीत कच्च्या मालाचा पुरवठा ठप्प झाल्यामुळे वाहन उत्पादनावर त्याचा गंभीर प्रभाव पडलेला आहे. एकीकडे लॉकडाउनमुळे उत्पादन आणि विक्री दोन्हीही बंद झाले तर दुसरीकडे कंपनीना खर्चासंबंधी अडचणीचा सुध्दा सामना करावा लागत आहे. इलेक्ट्रीक वाहनाच्या उत्पादनावर सुध्दा याचा गंभीर परिणाम झाला आहे.

लघुउद्योग :-

मोठया उद्योगाप्रमाणेच लहान उद्योगावर सुध्दा याचा विपरित परिणाम झाला आहे. मार्च 2020 च्या आकडेवारीनुसार त्यांची संख्या 61.1 लाख एवढी होती. कोरोनाच्या परिणामामुळे लहान उद्योग पूर्णतः बंद पडले आहे. उत्पादन बंद असल्याने मजुरांना द्याव्या लागणा-या मजुरीचीसुध्दा रक्कम त्यांच्याजवळ नाही. त्यांच्यावर असलेल्या कर्जाचे हफते ते फेडू शकत नाही, त्यामुळे लघुउद्योजकांपुढे मोठेच संकट निर्माण झाले आहे. मजुरांना रोजचे प्रश्न सोडविणे कठीण होउन बसले आहे. अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी ज्याप्रमाणे मोठे उद्योग महत्वाचे ठरतात त्याचप्रमाणे लघुउद्योगाची भूमिकासुध्दा विकासासाठी व रोजगारनिर्मितीसाठी महत्वपूर्ण ठरते. परंतु कोरोनामुळे ही अर्धी अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे.

3) सेवाक्षेत्र :-

सेवाक्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेचे अभिन्न असे अंग आहे. अर्थव्यवस्थेच्या जी.डी.पी. मध्ये जवळपास 60 टक्के हिस्सा हा सेवाक्षेत्राचा आहे. भारताने 1991मध्ये स्विकारलेल्या नविन आर्थिक धोरणानंतर सेवाक्षेत्राला अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले भारतीय अर्थव्यवस्थेत सेवाक्षेत्र ही प्रमुख सेवा आहे कोरोनामुळे सेवाक्षेत्रातील मागणीही मोठया प्रमाणात प्रभावित झाली आहे. पर्यटन सेवेवर याचा परिणाम दिसून येतो लॉकडाउनमुळे भारतात येणा-या विदेशी पर्यटकांची संख्या कमी झाली, त्यामुळे जे करोडो रू.चे विदेशी उत्पन्न भारताला मिळत होते ते मिळणे बंद झाले. पर्यटनामधून लाखो लोकाना मिळणारा रोजगार बुडाला. लॉजिंग व बोर्डिंग या सेवासुध्दा याने प्रभावित झाल्या आहे. हॉटेलेचे उत्पन्न घटले. बससेवा, रेल्वेसेवा, विमानवाहतूक या सर्व सेवा कोरोनाने प्रभावित झाल्यामुळे सरकारला लाखो रू.चे नुकसान सहन करावे लागत आहे. बेरोजगारीचे मोठे संकट निर्माण झाले आहे.

कोविड-19 हे एकप्रकारचे युध्द आहे या युध्दामुळे अनेक प्रश्न, अडचणी निर्माण झाल्या आहे. लॉकडाउनमुळे सर्व व्यवहार ठप्प झाल्याने लाखो मजुरांना उत्पन्नप्राप्तीचे साधन बंद झाल्यामुळे मजुरीचे गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहे. , असंघटित क्षेत्रातील मजूर , बांधकाम क्षेत्रातील मजूर, रस्त्याच्या कडेला बसून व्यवसाय करणारे, विविध वस्तू विकणारे लहान दुकानदार यांच्यापुढे उत्पन्नाचा प्रश्न उभा झालेला आहे. एकप्रकारे देशामध्ये निराशाजनक वातावरण निर्माण झाले. देशात मंदीचे वातावरण निर्माण झाले आहे. लॉकडाउनमुळे भारतात जवळपास 14 कोटी लोकांना बेरोजगार व्हावे लागेल. रोजचे जीवनप्रश्न सोडविण्याचे वातावरण निर्माण झाले आहे. आणि म्हणूनच या

अर्थव्यवस्थेतून परिस्थितीतून बाहेर पडावयाचे असेल तर दिवे लावून चालणार नाही तर लॉकडाऊनमध्ये सर्वांनी काटेकोरपणे पालन करणे गरजेचे आहे. वैद्यकीय व्यवस्था सुदृढ करावी लागेल, साधनसामग्री तसेच जीवनावश्यक वस्तू व सेवांच्या कार्यक्षम उपलब्धतेची व्यवस्था उभी करावी लागेल. हातांना काम मिळवून द्यावे लागतील, वस्तू व सेवांचे उत्पादन व त्याचा पुरवठा वाढवावा लागेल तरच अर्थव्यवस्थेला उभारी प्राप्त होऊ शकते.

संदर्भ ग्रंथ

कुमार केतकर यांनी दिलेली मुलाखत Max maharashtra

अमर उजाला 9 एप्रिल 2020 च्या वृत्तानुसार

krishijagaran.com

Economicstimes.com

Agrowan.com

www.bbc.com